

УДК 37.02(498.6=161.2)''18/19''

**РОЗВИТОК МЕТОДІВ І ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ
НАРОДНИХ ШКОЛАХ БУКОВИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Лілія Кобилянська

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. М. Коцюбинського, 2, 58012 Чернівці, Україна*

Розглянуто питання еволюції методів і засобів навчання в українських народних школах Буковини, висвітлено головні підходи до викладання Закону Божого, мови, математики. Особливу увагу приділено розвиткові методики навчання читанню та письму.

Ключові слова: методика викладання, буквар, метод навчання, дидактичний принцип, наочність, прийом навчання, народна школа.

Сучасна освітня ситуація в Україні з огляду на необхідність реформування усіх ланок системи освіти потребує вдумливого аналізу, критичного осмислення досвіду, урахування позитивних здобутків як вітчизняного, так і зарубіжного шкільництва. Йдеться не про копіювання чи намагання адаптувати до нинішніх українських реалій творчі знахідки педагогів минулого, а про спроби систематизувати набутий досвід, узагальнити його з погляду сучасної педагогічної теорії і практики, відшукати базові засади, розвиток яких сьогодні позитивно вплине на освітні процеси в Україні.

Процес формування, динаміка змісту освіти, організаційно-педагогічний досвід українських народних шкіл Буковини були предметом досліджень українських, румунських, німецьких учених ХІХ–ХХ століть. У фундаментальних працях С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича, І. Карбулицького, А. Жуковського, Й. Полека, І. Ністора, Р. Кайндля, Х. Енгельбрехта та інших висвітлено розвиток освіти в краї, саме у 80–90-х роках ХХ століття у вітчизняному буковинознавстві ретельно досліджували особливості функціонування різних типів навчальних закладів, методи та засоби навчання у них, аналізували динаміку змісту освіти. Йдеться про праці О. Пенішкевич, С. Далавурака, П. Щербини, І. Петрюк, І. Ковальчук, Л. Тимчук, галицьких учених Л. Баїка, Б. Ступарика, М. Стельмаховича, Д. Герцока, І. Курляк, Т. Завгородньої, С. Лаби та ін.

З огляду на вищезазначене вважаємо, що детальний аналіз потребує розгляд питання еволюції методів та засобів навчання в українських народних школах Буковини в другій половині XIX – на початку XX століть, що і стало метою дослідження.

Проблема методів та засобів навчання в досліджуваній період в українських народних школах Буковини була складовою процесу навчальної діяльності. “Шкільний і науковий порядок” 1905 р. визначав, що “Для ніякого предмету немає приписаної означеної методи, однак спосіб науки треба уладити так, щоби ціль науки досягнули всі нормально розвинені діти” [4, арк. 3]. Це означало, що кожен учитель створював власну методику викладання, яка складалася з його індивідуальних знахідок, підказаних досвідом роботи, запозичених у більш досвідчених колег, із статей у педагогічних часописах, методичної літератури тощо.

До прийняття державного шкільного закону 14 травня 1869 р. у народних школах краю не було єдиного підходу до методів і засобів навчання. Відсутність контролю з боку державних органів, фактичне керівництво представників консисторій, людей далеких від педагогіки, роз'єднаність вчителів, їхня низька професійна кваліфікація суттєво впливали на якість викладання, процес засвоєння учнями знань. У другій половині XIX, а особливо на початку XX століття, вчителі, здебільшого, випускники учительської семінарії, почали запроваджувати в навчально-виховний процес народних шкіл прогресивні методи навчання грамоті, рахунку, вводили в обіг нові знання з реальних наук, користувалися в практичній роботі сучасними методичними вимогами й порадами західноєвропейських педагогів.

Релігія (Закон Божий) – основний предмет у народних школах Буковини, мета якого полягала не в здобутті конкретних знань, а у вихованні особистості: формуванні певних рис характеру, підготовці до життя. До початкового навчання релігії належали вивчення молитов, Священна історія Старого і Нового Завіту, пояснення богослужіння й катехізис. У школах краю застосовували три головні методи навчання Закону Божого: поступальний, змішаний і концентричний. Поступальний зобов'язував учителя вивчати кожен компонент окремо, таким чином зберігався принцип цілісності, переходу від простого до складного. Починали із вивчення молитов, поступово переходячи до Священної історії і пояснення Богослужіння. Словесні методи (щира, доступна, а не суха й монотонна бесіда), сприяли тому, що релігійна влада рекомендувала саме поступальний метод як найефективніший [5, арк. 29]. Змішаний метод – сукупне викладання всіх предметів Закону Божого, об'єднаних в одне ціле. Основою стає катехізис, або Священна історія.

Концентричний метод полягав у розподілі всіх предметів відповідно до року навчання дитини на окремі завершені кола. Кожного року вивчали усі

предмети релігії, але починали з елементарного, збільшуючи обсяг в наступні роки. Перевага цього методу полягала в тому, що в разі, якщо дитина не закінчить повний 6-річний курс навчання, вона все-таки мала певне цілісне уявлення про предмет. Учителі не охоче користувалися цим методом, адже досить складно було створити цілісне “коло”, вибрати найголовніше з усіх частин. Зрозуміла, стисла, зв'язна і наочна бесіда, без непотрібних подробиць, найефективніше допомагала вчителю досягти мети. На уроках з релігії застосовували методи хорového повторення, читання уривків з Біблії, “катехізацію”, тобто опитування й повторення пройденого, спів молитов.

Водночас у навчанні релігії значне місце посідало механічне запам'ятовування, наприклад, текст катехізису слід було завчати дослівно. Вивчення молитов характеризувалося непослідовністю й алогічністю: попередньо вчитель проводив бесіду про зміст молитви, згодом учні читали й завчали її рідною і церковнослов'янською мовами, а завершувався процес построфним поясненням тексту. У старших класах навчання релігії пов'язували із церковним співом, у якому застосовували синтетичний і аналітичний методи навчання. До наочних засобів належали пересувна нотна азбука квадратної, цифрової або круглої (італійської) нотації, дошка з нотним станом, камертон. Щодо музичних інструментів, то більшість учителів грали на скрипці [6].

Розумовий розвиток дитини, її майбутні успіхи чи невдачі визначали перші шкільні роки. Тому розпорядженням Краєвої шкільної ради від 13 січня 1897 р. у кожній школі чотири–вісім тижнів повинні були тривати підготовчі вправи, які поділяли на “наглядну науку, вправи для вуха, мовного апарату, окоміра і руки” [2, с. 63]. Наглядна “наука” становила в народній школі окремий предмет й охоплювала 1/4 годин, визначених на мову. “Наглядні вправи для управи змислів і мови” складались з двох частин – описуючої й розповідної. Матеріал описового розділу становили явища природи й людського суспільства, які вчитель міг продемонструвати в природі чи з допомогою таблиць і малюнків. Доповнювали його розповідною частиною: оповіданнями, казками, байками, загадками, піснями. Учителі часто використовували прогулянки, екскурсії, під час яких розповідали та пояснювали учням новий матеріал. Важливим дидактичним принципом був “Учи тривало!”, бо зменшення часу на “наглядну науку” призводило в майбутньому до несвідомого читання і поганого засвоєння реальних наук.

Учителі вважали, що в період підготовчих занять не слід користуватись “питальним методом”, адже дітям бракує мовного запасу й розуміння; найефективніше застосовувати бесіду з широким використанням наочності, не поспішаючи з новим матеріалом, часто повторювати пройдене, тренувати пам'ять, примушуючи учнів завчати невеликі віршовані твори, однак не переобтяжувати їх, щоб не відбити “охоти до науки” [3, с. 7]. Для пояснення

певних тем застосовували художню розповідь, дидактичні ігри (розгадування загадок, шарад), малювання предметів чи явищ, які вивчали. Засвоєне перевіряли методом “запитання – відповідь”. Відповіді окремих учнів повторювали хором усім класом декілька разів. У малокласових школах, де в одному приміщенні займалося одночасно декілька відділів, застосовували нижчезазначений прийом. З дітьми другого шкільного року вчили той же матеріал, що й з початківцями, однак ставили складніші запитання, а відповіді повторювали з молодшим відділом. Таке навчання несло подвійне навантаження: учні старшого відділу повторювали пройдений матеріал, а молодші вивчали його. Часто вчителі поєднували “наглядну науку” з малюванням, закріплюючи вивчене. Цікавість в урок вносило використання загадок, байок, прислів'їв, народних оповідей, легенд, переказів.

Вивчення букваря не означало, що “наглядна наука” завершувалась. У другому шкільному році під час мовних занять, і особливо читання, вона продовжувалась на вищому рівні. Матеріал був підібраний таким чином, щоб, не втративши логіки викладу, розвивати уяву учнів, їхню пам'ять, мову, вміння робити судження, висновки й давати оцінки. Концентрація в побудові матеріалу привела до спіралеподібного вивчення, близькі за змістом теми (в розумній послідовності) змінювали одна одну, поглиблюючи знання учнів.

Вступні вправи з мови охоплювали заняття для вуха, мовного апарату, окоміра та руки. Несумлінність окремих учителів, відсутність деталізації в поясненні матеріалу, “поспіх” призводили до того, що “переповнений перший рік репетентами, наколи висші відділи світять пустками” [8, с.3].

Мовно-слухові вправи виконували згідно з аналітичним методом, діти розбирали речення на слова, слова на склади, склади на звуки. Це було надзвичайно складно, адже дитина не могла засвоїти одразу стільки видів занять. Учителі стверджували, що “лиш найздібніші ученики вдоволяють учителя” [10, с. 2–3]. Учитель І. Бордейний пропонував застосувати системний метод, тобто ознайомлювати дітей з окремими звуками (всіма голосними і одним приголосним), з них утворювати склади, згодом – слова і речення. Його методика підготовчих вправ полягала в тому, щоб підбирати для кожної теми певний розповідний матеріал (байку, вірш, оповідання), в якому б часто використовувався звук, який діти повинні були засвоїти. Розповівши байку чи казку, вчитель просив дітей виокремити звук і показував їм друкований знак – букву, не зосереджуючи уваги на тому, щоб діти її запам'ятали. Адже мета підготовчих вправ – навчити звуків, а не букв [1].

У мовно-слухових вправах найчастіше застосовували метод постановки питань з метою навчити дітей ясно мислити, висловлюватись повними реченнями. Цього досягали лише внаслідок постійного повторення, навчання говорити в хорі та самостійно. Популярним методом було плескання вчителя

рукою об стіл, дітей – в долоні або зображення рисок на дошці, які ілюстрували кількість слів, складів тощо. У другій половині дня або через день учитель виконував вправи для підготовки руки і ока з метою навчання письму. Первинно ознайомивши дітей з поняттями *право, ліво, верх, низ, ліворуч вверху, праворуч внизу* тощо, а також *над, під, перед, за, між*; учитель, користуючись таблицею або креслячи самостійно на дошці, тренував учнів у зображенні паличок – похилих і прямих, ліній (“простопадних і лежачих, скісних, кривих”), кутів, елементів букв, а завершувався підготовчий курс написанням букв *z, u, t, n*.

Завершення підготовчих вправ означало, що учні переходили безпосередньо до навчання читання і письму за букварем. У досліджуваній період у народних школах краю для навчання грамоті послідовно змінювали один одного три головних способи. Буквений використовували в навчальних закладах Молдавської держави і у перші роки приєднання Буковини до Австрії. Він був надзвичайно складним та втомлювальним. Учні напам’ять завчали букви в алфавітному порядку, формували з них склади (спочатку з однією, а згодом двома приголосними). Дещо полегшав цей спосіб тільки внаслідок поєднання його з письмом і введення усних попередніх вправ. Написання букв сприяло кращому закріпленню їх у пам’яті, а усні вправи в складанні складів і слів полегшували читання. Навчання мало механічний характер. Вивчаючи багато складів, учні звикали читати, не думаючи, не розуміючи прочитаного.

Не більшою ефективністю вирізнявся і складовий спосіб, який застосовували в “дяківнах” ще до середини XIX ст. Не пояснюючи ні голосних, ні приголосних букв, учитель одразу давав учням склади для читання, називаючи їх сам, а потім примушував учнів завчати їх напам’ять. Звикнувши бачити склади, називати їх по азбуці, учень повторював їх у кожній книжці, тобто читав. Спосіб поступово вдосконалювався: спочатку діти вивчали голосні, згодом додавали до них приголосні, читаючи їх одразу як склад. Навчання за складовим методом було лише справою пам’яті й механічної звички: учні виконували роботу, не розуміючи її смислу, отже, знання не могли бути ґрунтовними, ясними і чіткими.

Змістові читання відповідав лише звуковий спосіб, який став загальноприйнятним у педагогіці в XIX столітті. Адже читання – це вміння вимовляти всі букви кожного слова згідно з їхнім звуком, зв’язно, в певному порядку. Навчання за цим способом просте, цікаве для учнів, вільне від механістичності інших способів і значно скорочує час навчання грамоті. Залежно від того, як побудований логічний ланцюжок (від речення до слова і звука чи навпаки) вирізняли аналітичний, синтетичний або синкретичний методи.

Після державних шкільних реформ 60-х років XIX ст. саме аналітико-синтетичний спосіб навчання грамоти запанував у школах краю. Взаємозв'язок навчання читанню й письму, їх взаємодія та зумовленість сприяли позитивному й швидкому засвоєнню знань. Завершивши підготовчі вправи, на основі букваря, вчителі навчали школярів читати і писати. На уроках мови комбінували різні види роботи: читання за рухомою азбукою, складання слів, читання уривків з букваря, писання букв на дошці та самостійно. Граматичні категорії учні починали засвоювати наприкінці другого шкільного року, коли викладова мова чітко структурувалась на читання та граматику.

Педагоги здебільшого дотримувались такого принципу: правило, категорія базується на конкретному прикладі, а зазубрювання шкідливе й недопустиме. Відомий освітянин О. Попович з цього приводу писав: “Головна вага граматики в школах народних лежить не у виучуванню і рецитованню [декламації. – Л. К.] дефініцій та правил граматичних, а в розумінню, розпізнаванню і нехибнім уживанню технічних назв – речен, іменник, слово, звук і т.д., а найголовніше то, щоби діти розуміли те, що читають і чують, та вміли усно й писемно поправно і плавно виразитись або інакше сказати, розуміли руску мову та навчались вживати правильно руску мову письменно” [9, с. 7].

Найважчою щодо сприйняття та викладання в перші роки навчання була наука рахунків. Ефективність результатів залежала від особистих рис вчителя, практики викладання, застосування дидактичних засобів для пояснення, а також наявності відповідних методичних посібників. У навчанні арифметиці вчителі Буковини застосовували три головні методи: правил, чисел і дій. Метод правил заснований на викладі арифметики як певної системи. Учні вивчали числа, правила нумерації, основні арифметичні дії. Цей спосіб мав механістичний характер, був сухий і втомливий для учнів. Часто учні, знаючи теорію, не могли розв'язати простої задачі. Метод чисел або спосіб “Грубе-Генчеля” базувався на вивченні кожного окремого числа, а певні правила учні засвоювали лише наприкінці навчання. Середину між двома вищезазначеними методами займає метод дій. В основу навчання покладено вивчення рахунку й арифметичні дії, а не окремі числа. Учні вчать рахувати письмово і усно, широко використовують різноманітні унаочнення – палички, кубики. Навчальний матеріал зібраний в концентричну систему, а правила учні одержують як результат своїх практичних вправ під керівництвом учителя, тому вони запам'ятовуються краще. Наочність мала в цей період особливе значення, в школах краю для арифметичних занять використовували числівниці, апарат Тіліха, віденський рахунковий апарат, кубики, палички. Більшість “рахункових образків” вчителі виготовляли самі з картону або дерева. Засвоюючи цифри, учні

повторювали їх хором, зображали на дошці, в зошиті, креслили в повітрі. Однак у малокласових школах, особливо в громадах гірської місцевості, основним предметом унаочнення ставала дошка.

Ефективність методів й засобів навчання, які використовували в народних школах Буковини у досліджуваній період, демонструють успіхи учнів у засвоєнні тих чи інших предметів. Після закінчення навчального року учительська конференція вирішувала “зрілість, успіхи учня, можливість його класифікування, переведення до вищого класу або видання свідоцтва про закінчення школи” [4, арк. 70]. Звіт КШР за 1900/01 н. р. фіксує, що у 365 народних школах краю, з яких 146 були українськими, класифіковано [переведено до наступного класу з відповідними знаннями. – *Л. К.*] 90% школярів, а до вищих класів – 88%. Щодо якості знань, то “дуже вдоволяючі успіхи” продемонстрували 28,2%, “вдоволяючі” – 52,1, “достаточні” – 15,4, “менше вдоволяючі” – 3%, і незадовільні – 1,3% шкіл [7, с. 2].

Отже, оскільки не було єдиних підходів до методики викладання основних предметів, у народних школах краю під час вивчення нового матеріалу вчителі послідовно дотримувались таких етапів: підготовка до сприйняття через повторення і пригадування та зв’язок з відомим; подання нових знань і виконання практичних вправ для закріплення. Словесні методи превалювали в навчальному процесі школи, хоч вчителі використовували різні форми подання матеріалу, зокрема, монологічну, питальну, показову, пам’ятеву (мнемонічну). У нижчих класах найбільшого поширення набули короткі, прості, ясні, легкозрозумілі розповіді, що поєднували з дейктичною (показовою) формою, яка базувалась на застосуванні малюнків, таблиць, моделей. Діти старших шкільних років охоче сприймали евристичну бесіду як метод подання нових знань, виконували багато практичних завдань, займались самостійно. У школах краю подекуди застосовували й метод Бель-Ланкастера, адже переповненість класів, комплектування їх дітьми різних вікових категорій було типовим для буковинського шкільництва досліджуваного періоду. Народна школа другої половини ХІХ–початку ХХ століть на Буковині була школою готових знань, які учні засвоювали залежно від рівня розвитку і працелюбності. Успіхи чи невдачі учнів значною мірою залежали від професійного рівня вчителя, його вміння організувати навчання, стимулювати дітей до висловлення власної думки, творчості.

1. *Бордейний І.* Підготоване до читання // *Bukowiner Schule.* 1912. № 1. С. 84–92; № 2. С. 205–215.
2. Вісник законів і розпоряджень для воєводства Буковини. Чернівці, 1897–1900.
3. *Гаєришук Н.* Методика науки в школі народній. Ч. 2. Чернівці, 1900.

4. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). Ф. 211. Оп. 1. Спр. 99.
5. ДАЧО. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1883.
6. ДАЧО. Ф. 211. Оп. 2. Спр. 1126.
7. Народне шкільництво на Буковині в р.1900-1901 // Буковина. 1902. № 49. С. 2–3.
8. *Попович О.* Методика науки в школі народній. Ч. 2. Наука читання і писання. Чернівці, 1899.
9. *Попович О.* Наука читання і граматики: В 2 році шкільнім (Методичний поради́к на підставі “Читанки і граматики для шкіл народних”, ч.2). Чернівці, 1894.
10. Учительська доля // Буковина. 1904. № 107. С. 2–3.

**EDUCATION METHODS AND TOOLS DEVELOPMENT AT UKRAINIAN
FOLK SCHOOLS OF BUKOVYNA (THE SECOND HALF OF THE XIXth
- THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY)**

Liliya Kobylianska

*Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi
Kotsubynsky Str., 2, UA – 58012 Chernivtsi, Ukraine*

The article considers the problems of education methods and tools evolving at Ukrainian folk schools of Bukovyna, outlines the basic approaches to teaching Law Divine, native language, mathematics. The special attention is paid to developing methods of teaching reading and writing.

Key words: teaching methodics, ABC-book, learning method, didactic principle, teaching tools, folk school, visual aids.

Стаття надійшла до редколегії 27.06.2007
Прийнята до друку 01.10.2007